

ПЕРЕКЛАДАЮЧИ «МЕТАФІЗИКУ» АРИСТОТЕЛЯ: НАБЛИЗИТИ ЧИТАЧА ДО ТЕКСТУ

Л. Звонська, В. Кебуладзе (модератор), О. Панич (перекладач),
В. Терлецький, В. Туренко

У цьому числі «Філософської думки» публікуються матеріали семінару «Лабораторії наукового перекладу», який був присвячений обговоренню українського перекладу твору Аристотеля «Метафізика». Семінар відбувся 22 вересня 2020 року в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України за підтримки ГО «Лабораторія законодавчих ініціатив» і видавництва «Темпора». Текст українського перекладу представив перекладач твору Олексій Панич. Експертами були Леся Звонська та Віталій Терлецький. Модерував семінар Вахтанг Кебуладзе.

Олексій Панич: За останні десятиліття наш культурний простір принципово змінився, і це має відбитися на нашій практиці перекладу класичних філософських текстів. Серед іншого змінилися: набір загальнодоступних перекладів Аристотелевого тексту; мовні компетенції читачів, яких може зацікавити переклад «Метафізики»; зрештою, також і сама філософія перекладу філософії — тобто розуміння того, чим є, а чим не є переклад філософського тексту.

Лише двадцять років тому пересічний український читач, який хотів дізнатися, що написав Аристотель в «Метафізиці», мав легкий доступ лише до одного перекладу, а саме російського перекладу А. Кубіцького за редакції М. Іткіна. Натомість зараз український читач, який цікавиться перекладом «Метафізики», може за кілька хвилин, не відходячи від домашнього комп'ютера, отримати у своє розпорядження (а) всі наявні повні та неповні російські переклади; (б) кілька англійських перекладів, з яких два практично не треба шукати; (в) щонайменше один «класичний» французький переклад. Так само можна впевнено припускати, що такий читач має достатні мовні компетенції, щоб працювати з цими перекладами: з російськими та англійськими майже напевно, з французьким досить імовірно (принаймні на рівні «можу прочитати і зрозуміти речення зі словником»).

Проте щойно цей читач спробує порівняти між собою два чи більше різномовних перекладів «Метафізики», як на нього чекає неприємний сюрприз, який легко може ввести у ступор. Виявляється, що між цими пере-

кладами набагато менше спільного, ніж можна було б очікувати. Якщо «півіривши» одному перекладачеві «на слово», ми ще можемо тішити себе ілюзією, що більш-менш розуміємо, що саме сказано у «Метафізиці», то від порівняння кількох різномовних перекладів ця ілюзія негайно зникає. Для прикладу, порівняймо між собою шість наявних у вільному доступі перекладів початку другого розділу п'ятої книги «Метафізики» (1013a.24-27):

'Cause' means (1) that from which, as immanent material, a thing comes into being, e.g. the bronze is the cause of the statue and the silver of the saucer, and so are the classes which include these. (2) The form or pattern, i.e. the definition of the essence, and the classes which include this (W. D. Ross).

"Cause" means: (a) in one sense, that as the result of whose presence something comes into being — e.g. the bronze of a statue and the silver of a cup, and the classes which contain these; (b) in another sense, the form or pattern; that is, the essential formula and the classes which contain it (Hugh Tredennick).

Причина в одном смысле обозначает [1] входящий в состав вещи <материал>, из которого вещь возникает, каковы, например, медь для статуи и серебро для чаши, а также их <более общие> роды. В другом смысле [2] так называется форма и образец, иначе говоря — понятие сути бытия, и <более общие> роды этого понятия (Кубіцький)

Причиной называется [1] то содержимое вещи, из чего она возникает: например, медь — причина изваяния и серебро — причина чаши, а также их роды суть причины; [2] форма, или первообраз, а это есть определение сути бытия вещи, а также роды формы, или первообраза (Кубіцький за редакції Іткіна)

Причиною называется, во-первых, то, из чего что-либо обычно делается, например медь по отношению к статуе, серебро в отношении чаши, и т.п. в этом роде. Во-вторых, это вид и образец, то есть то, в силу чего вещь есть то именно, что она есть и чем была, и [различные] роды этого (Первов та Розанов)

On appelle cause, en un premier sens, la matière immanente dont une chose est faite: l'airain est la cause de la statue, l'argent, celle de la coupe; et aussi le genre de l'airain et de l'argent est cause. — Dans un autre sens, la cause, c'est la forme et le paradigme, c'est-à-dire la définition de la quiddité; et ses genres (Jules Tricot)

З порівняння цих перекладів можна достеменно зрозуміти лише одне: Аристотелю йдеться про причину, і по ходу міркування він згадує мідь, срібло, статую і чашу. Але що є для нього «причиною» у першому розумінні: «іманентний матеріал», «те, внаслідок присутності чого щось виникає», «матеріал у складі речі», «той зміст речі, з якого вона виникає», «те, з чого щось зазвичай робиться» чи «іманентна матерія»? Певно, що «матеріал», «матерія» та «зміст» — це принципово різні речі. Крім того, на додачу до прикладів срібла та міді, йдеться про «класи, що включають/містять ці» (які саме «ці?»), чи про «більш загальні роди» або «їхні роди» (знов-таки, «їхні» — це кого?). А може, йдеться про спільний «рід міді та срібла»? Чи взагалі про «і таке подібне у цьому роді»?

Далі гірше: що є причиною у другому розумінні? Це «форма чи патерн», «форма і взірєць», «форма, або первообраз», «вид і взірєць» або «форма чи парадигма»? При цьому «форма чи патерн» є водночас чи то «визначенням сутності», чи то «сутнісною формулою» (а як взагалі форма чи патерн може бути визначенням чи формулою?); «форма і взірєць» є водночас «поняттям суті буття» (як це — форма і взірєць є поняттям?); «форма, або первообраз» є водночас «визначенням суті буття речі» (?); «вид і взірєць» є водночас «тим, в силу чого річ є саме тим, чим вона є і чим була» (це складно для розуміння, але це єдиний переклад з шести, який у цій частині звучить не парадоксально); «форма та парадигма» є водночас «визначенням щосьності» (?).

Про те, «види», «роди» чи «класи» чого згадані в останній частині цитованого фрагменту, годі й питати.

Несподіваним результатом такого порівняння є те, що від збільшення кількості доступних нам перекладів «Метафізики» ми, як здається, не наближаємося до розуміння оригіналу, а навпаки, катастрофічно віддаляємося від оригіналу і геть втрачаємо розуміння того, про що ж, власне, у ньому йдеться.

Не реагувати на цей виклик звернення до «Метафізики» за доби інтернету та вже ужиткової читачької багатомовності неможливо. Проте перетворити це розмаїття перекладів з перешкоди на ресурс, поставитися до нього конструктивно ми зможемо лише у разі перегляду нашого засадничого розуміння того, чим взагалі є переклад філософського тексту з одної мови на іншу.

Щоб заощадити час, я можу послатися на вже добре відомий в Україні «Європейський словник філософій» і просто сказати, що цей переклад «Метафізики» замислений на тих самих засадах, які обстоюють автори цього міжнародного проекту. А саме:

1. Кожна мова філософування є у чомусь унікальною, а філософування кожною мовою принципово неможливо відтворити «без жодних істотних змін» будь-якою іншою мовою. Перекладаючи філософський текст, ми *не можемо* «перекладати думки, а не слова», ніби «просто переносячи» думки з однієї мови в іншу — як думали про переклад п'ятдесят чи сто років тому і як досі справедливо думати про переклад багатьох текстів, але в жодному разі не філософських. Адже філософське мислення є принципово *мовнозалежним*: в річищі іншої мови, передані іншими словами, філософські думки завжди будуть *вже інакшими*, хоча певною (більшою чи меншою) мірою можуть зберегти свою спорідненість із тими думками, які навіює читання оригіналу.

2. Утім, це розмаїття неповторних мовно-філософських універсумів насправді є не нашим прокляттям, а нашим багатством. Взаємодія цих мовно-філософських універсумів не є ні «хоровим монологом», ні «діалогом глухих», а є постійним, принципово нескінченним взаємозбагаченням, у процесі якого ми не лише радісно знаходимо спільне для всіх, а й радісно споглядаємо унікальність кожного.

3. Переклад філософського тексту з цієї точки зору постає як невпинний *переклад неперекладного*; це «не те, що ми не перекладаємо, але те, що ми ніколи не припиняємо (не) перекладати»¹.

Відповідно, нам потрібно помислити оригінал — наразі це грецький текст «Метафізики» — не як застигле та рівне собі смислове ціле, а як *джерело породження смислів*, яке відбувається не лише мовою оригіналу, а й мовами його перекладів. Перекладання ж є відлуннями цього смислопородження в різних мовах, які відбивають і розвивають смислові інтенції оригіналу — інколи вдало, інколи невдало, інколи доповнюючи одне одного, інколи вступаючи в явну суперечність одне з одним, інколи однобічно розкриваючи якісь важливі аспекти оригіналу, а інколи, навпаки, затьмарюючи їх набагато пізнішими за походженням смислами та філософськими конотаціями.

Системно врахувати та конструктивно використати цю «поліфонію» наявних перекладів «Метафізики» різними європейськими мовами можна лише у разі, якщо ми зробимо *наскрізною темою перекладу самий процес перекладання*. В такому разі ми виявляємо, що низку перекладацьких труднощів з відтворенням грецького оригіналу можна якщо не розв'язати, то принаймні прояснити, лише якщо покликати на допомогу міжнародний віртуальний перекладацький «консиліум».

Разом із тим, щоб ефективно скористатися допомогою цього «консиліуму» (для якого я зібрав більш як двадцять повних і неповних перекладів «Метафізики» сімома європейськими мовами), перекладач має спершу відтворити грецький текст максимально дослівно. Оскільки ж буквальный переклад «Метафізики» без жодних змін та дописувань виглядатиме радше нісенітно — адже це не просто еліптичний текст, а багато в чому насправді конспект, і не факт, що написаний самим Аристотелем, а не (бодай частково) кимось з його учнів — перекладач має доповнити буквально відтворений ним оригінал власними вставками, необхідними для того, щоб кожне речення перекладу виглядало як граматично завершене смислове ціле. Але ці вставки треба скрізь графічно відокремити від елементів дослівного перекладу, щоб читач завжди міг бачити, що в перекладі буквально відповідає оригіналу, а що було додано перекладачем для прояснення сказаного в оригіналі (а враховуючи його конспективність, також і для реконструкції там *не* сказаного).

Такого завдання не ставить перед собою жоден з відомих мені повних перекладів «Метафізики». Єдиний відомий мені переклад, який це завдання перед собою ставить — це французький переклад кількох книг «Метафізики» Андре де Мюральта. Проте цей перекладач, системно відокремлюючи дослівне відтворення оригіналу від власних прояснювальних вставок, водночас препарує і радикально перетворює текст Аристотеля в інший спосіб, надаючи йому вигляд Вітгенштайнового «Трактату» з відсутнім в оригіналі

¹ ...non pas ce qu'on ne traduit pas, mais ce qu'on ne cesse pas de (ne pas) traduire (Cassin, B. (2014). Traduire les intraduisibles, un état des lieux. *Cliniques méditerranéennes*, 2 (90), 26.

шестиступеневим (!) поділом на пункти та підпункти (3.5.2.1, 2.2.3.3.2.1 тощо), причому деякі з цих підпунктів та під-під-підпунктів Мюральт утворює з перекладеного ним тексту «Метафізики», а інші — інколи дуже розлогі — цілковито з власного пояснювального тексту, що розвиває та коментує думки Аристотеля, як їх розуміє Мюральт. Як наслідок, власне Аристотелевого тексту — перекладеного, але мінімально «препарованого» — читач не має змоги побачити й у Мюральта.

Проте лише до такого максимально дослівного перекладу, зробленого без жодних концептуальних перетворень, можна в усіх проблемних місцях тепер додати у примітках ще відлуння інших перекладів, причому досвід показав, що відстань між українським перекладачем і цими перекладами буде постійно змінюватися: десь-то можна сказати, що ці переклади чітко розбиваються на кілька стратегій тлумачення проблемного місця, і такі-то з цих стратегій є більш, а такі-то менш вдалими (і чому саме); десь-то можна навести кілька взаємовиключних прочитань оригіналу і закликати читача помислити всі ці «альтернативні» переклади водночас; а десь, навпаки, доводиться визнати, що всі наведені переклади радше затьмарюють, ніж прояснюють думку Аристотеля, тому найкраще було б відкласти їх убік і наново осмислити текст у власних термінах Аристотеля, переказавши його українською, але зберігаючи при цьому деякі ключові Аристотелеві терміни як константи україномовного міркування.

Ще одна капітальна проблема перекладу «Метафізики» стосується латинізмів. Якщо для західноєвропейських перекладачів «латинський Аристотель» є вихідною даністю, — хоча деякі з них цю даність приймають, а деякі свідомо намагаються з нею боротися, — то у перекладачів слов'янськими мовами завжди є вибір: спиратися в перекладі Аристотеля на усталені латинізми (субстанція, субстрат, суб'єкт, предикат, матерія тощо) або ж свідомо уникати латинізмів, віддавши перевагу питомій слов'янській лексиці (при цьому приставши або не приставши на варіанти, напрацьовані вже наявними перекладами різними слов'янськими мовами). Моя позиція полягає в тому, що: (а) з Києва до Афін не обов'язково прямувати ні через Рим, ні через Москву, проте ці маршрути нам теж відомі; (б) відповідно, ми маємо розкіш одночасно знати і враховувати різні традиції перекладу «Метафізики», не маючи зобов'язання дотримуватися будь-якої з них як «варіанта, обраного за замовчуванням». У цьому перекладі я латинізмів загалом уникаю, оскільки всі такі терміни від часів античності зажили в європейському філософуванні (спершу латиною, потім національними мовами) власним життям і за вже дві тисячі на тепер років цього життя набули низку абсолютно чужих для Аристотеля конотацій, котрі було б грубою помилкою «вчитувати» заднім числом у текст грецького оригіналу. Разом з тим, я вважаю, що альтернативний український переклад «Метафізики», системно побудований на латинізмах, був би також корисним і бажаним, проте його найдоречніше було б робити не з грецького оригіналу, а... з латинського перекладу Вільгельма Мер-

беке. За прецедент такого перекладу можна було б взяти експериментальний переклад перших п'яти розділів Аристотелевих «Категорій», виконаний групою українських перекладачів паралельно з грецького оригіналу та з латинського перекладу Боеція².

Підсумовуючи сказане, висловлю кілька стислих тез, які є головними практичними настановами цього перекладу.

1. «Наближати не текст до читача, а читача до тексту»; не переказувати Аристотеля «доступною сучасною мовою», а якнайбільше наблизити й розкрити для читача оригінал в усій його первинній складності.

2. Не дописувати за Аристотеля «від імені Аристотеля» (як це систематично, але не повідомляючи про це своїх читачів, роблять автори «мейнстрімних» перекладів ХХ століття), не «огайдегерювати» Аристотеля і тим паче не «осучаснювати» Аристотеля (як Александр Марков).

3. Не ховати від читача «темні місця» тексту, а відтворювати їх якнайбуквальніше, хай навіть у перекладі вони виглядатимуть незвично або не цілком зрозуміло. Всі проблеми з розумінням цих місць можна і треба розв'язувати або у примітках, або у перекладацьких вставках, відокремлених особливими дужками від власне тексту перекладу.

4. Використовувати примітки як гіпертекст, який забезпечує смислову поліфонію, необхідну для відтворення семантичної багатозначності оригіналу. У цих примітках систематично наводити і коментувати фрагменти інших перекладів «Метафізики» різними європейськими мовами (латина, англійська, французька, німецька, російська, польська, болгарська).

5. Максимально прагнути термінологічної однозначності та буквральності відтворення термінів і сталих висловів оригіналу.

6. Уникати в перекладі пізніших за походженням термінів, обтяжених чужими для Аристотеля конотаціями.

Віталій Терлецький: Насамперед варто подякувати панові Олексію за те, що він наважився перекласти «Метафізику» Аристотеля українською мовою, що є не лише важкою працею, а й певним викликом для будь-якого перекладача на будь-яку сучасну мову. Мабуть, не потрібно нагадувати, яке значення мав і досі має цей твір Стагірита для розвитку західноєвропейської традиції філософування. Здається, так само немає потреби вкотре наголошувати, що брак «українського Аристотеля» досі дається взнаки і в академічному, і в освітньому, і в культурному, і в політичному вимірах життя українського суспільства.

І дуже добре, що перекладач цілком свідомий усього того комплексу проблем, що пов'язані з перекладом цього Аристотелевого твору, про що свідчить сформульована ним стратегія перекладу. У багатьох пунктах мені особисто така позиція імпонує, зокрема і стосовно буквральності й одно-

² Вестель, Ю., Листопад, І., Панич, О. (2012). «Категорії» 1–5: оригінал і три переклади. *Філософська думка*, 1, 26–58.

значності при відтворенні тексту, і щодо необхідності коментування відповідних пасажів Стагірита, особливо, коли йдеться про «темні місця».

Водночас деякі пункти стратегії видаються, як на мене, проблематичними. Наприклад, чи доцільно взагалі коментувати інші переклади «Метафізики» європейськими мовами? Читачеві потрібно надати можливість прочитати український переклад Аристотеля і спробувати його на тому чи тому рівні зрозуміти. Якщо ж його зацікавить, хто і як переклав на певну мову (мови) якийсь уривок, то він самотужки при бажанні зможе дізнатися про це, враховуючи сучасну еру інтернету. Те, що якийсь уривок десятки перекладачів переклали по-різному, навряд чи посприє тому, що наш читач зрозуміє цей уривок.

Мабуть, найбільш сумнівним у цій стратегії є пункт щодо відмови від латинізмів. Загалом така позиція цілком зрозуміла і виправдана, бо ж Аристотель не писав латиною! Однак за такою позицією приховується низка припущень, які не виправдані як з погляду філософської традиції, так і з погляду філології. Скажімо, Аристотель надав визначення якомусь поняттю (наприклад, поняттю субстанції), яке увійшло в пізнішу традицію саме в латинізованій формі та досі залишається в ній у такому вигляді. Звісна річ, відмінності між *substantia* та *ἡ οὐσία* давно відзначені, та й ніхто сьогодні не заперечує семантичне не-збігання обох понять. Але в традиції «метафізики субстанції» перебувають крім Аристотеля ще й інші автори, зокрема, Лок, Ляйбніц, Кант, Гегель. При перекладі філософських текстів не можна не зважати на континуальність традиції. І ми, перебуваючи тут і тепер в цій традиції, в якій уже відбулося латиномовне опосередкування грецької спадщини, мислимо і оперуємо такими латинськими поняттями, як «субстанція», «форма», «принцип» тощо. Ми добре розуміємо, що ці поняття означають в кожного автора минулого, відрізняємо щораз нюанси змістів, але при цьому не перестаємо послуговуватися ними, доместикувавши їх у своєму вокабулярі. Зрештою, за такою відмовою від латинізмів приховується припущення, що засоби сучасної української мови дають змогу відтворити старогрецьку мову Аристотеля, однак це дуже проблематично і з огляду на історичну дистанцію в 2400 років, і через низку відмінностей між українською і старогрецькою мовами. І ще один момент з розряду «перформативної суперечності». Коли Аристотелеве *τὸ τί ἦν εἶναι* було перекладено як «чимбутність», то насправді ми маємо справу з перекладом із латинської (!) *quidditas*, що добре помітно як за морфологією, так і за еквівалентністю. З огляду на те, що це поняття в дослідницькій літературі докладно дискутувалося під титулом «філософського перфекта», здається, є підстави для перегляду підходу до його відтворення.

Що стосується кваліфікації перекладу поданого уривку, то в цілому можна сказати, що він перекладений із дотриманням тих принципів, які сформулював перекладач. Помітне тяжіння до літерального відтворення тексту, уникнення або мінімізація всіляких «додатків» і «доповнень», а де не обій-

тися без них, там вони коректно подані у фігурних дужках. Деякі неточності все ж трапляються. Інколи замість множини оригіналу стоїть однина в перекладі («начала кожної усії» — ἀρχὰς ἐκάστης οὐσίας (1028b.20), τὰ αἰσθητὰ — «відчутного» (1028b.15); але далі вже «відчутних {речей}» (1028b.25, 1028b.30, 1029a.30). Натомість варіант «природно менш зрозумілі {речі}» (ἥττον γινώριμων φύσει 1029b.3) ліпше було б перекласти саме через однину «за природою менш зрозуміле» із відповідною видозміною наступних слів «до більш зрозумілого». Як «форма» перекладено і μορφή (1029a.1; 1029a.30) і τὸ εἶδος (1029a.5; 1029a.25), що вочевидь може заплутувати, а тому для останнього варто скористатися «видом». В одному місці пропущений переклад слова «одиниця» (καὶ μονάς, 1028b.15). Навряд чи вдалими є переклад «З таких розсудів» (ἐκ μὲν οὖν τούτων θεωροῦσι 1029a.25), ліпше «З такого розгляду». Щоправда, маю зізнатися, що переклад попереднього окреслення «усії» в одному місці (1029a.5) мені залишився геть незрозумілим. У кожному разі можна стверджувати, що цей переклад потребує деякого доопрацювання і з огляду на граматичну точність, і у зв'язку з удосконаленням його «читабельності».

Стосовно перекладу вибраних понять і термінів Аристотеля зауважу лише кілька найбільш сумнівних/дискусійних перекладацьких рішень. Перекладати κατηγορία як «присудження», звісно, можна, а в деяких контекстах — коли йдеться про дієслівну форму κατηγορεῖν — навіть і потрібно. Однак з погляду і значущості континуальної філософської традиції поняття «категорія» (не латинізм!) стало невіддільною складовою для багатьох мислителів після Аристотеля — Кант, Гегель, Гусерль, Гартман тощо. Тож виникає питання, чи доречно обирати такий варіант перекладу саме в філософському контексті. Навряд чи вдалими є такі «переклади», як λόγος — «логос», а λογικός — «логосний». При всій відомій полісемантичності цього грецького слова, що налічує понад чотири десятки значень і відтінків, все ж таки знову постає питання про доцільність такого мовного запозичення. Чи зрозуміє читач, про що йдеться в перекладі, якщо він перед тим не завчив на пам'ять цілу семантику λόγος? Мабуть, завдання, вміння і досвід перекладача якраз і полягають у тому, щоб дібрати найвлучніше і найдоречніше значення для певного слововжитку. Нарешті, в аналогічну ситуацію потрапляє читач, коли бачить «переклад» οὐσία як «усія», хіба що з тією відмінністю, що «логос» йому ще якимось відомий із «логіки» чи «логістики», а от з «усією» геть не так. Добре зрозумілі мотиви перекладача — уникнути «субстанціалізації» та «есенціалізації» (οὐσία як «сутність») в Аристотеля. А проте такий варіант «перекладу» все-таки геть перестає бути перекладом³. Бо ж хіба знає

³ Наскільки мені відомо, єдиним перекладом, в якому οὐσία залишилася неперекладеною, тобто як ous a, є німецький переклад М. Фреде і Г. Патцига книги Z «Метафізики». Див.: Frede, M., Patzig, G. *Aristoteles, "Metaphysik Z". Text, Übersetzung und Kommentar*. München, Beck, 1988. Bd. 1-2. Головний аргумент дослідників на користь такого рішення полягає в тому, що в «Метафізиці» Аристотель подає інше розуміння οὐσία порівняно з «Категоріями», а саме вона є «підставою буття речі», а не лише носієм різних властивостей.

читач, що οὐσία — похідний від дієслова εἶναι (бути) і споріднений із дієприкметником τό ὄν (сущє) словотвір? Невже читачеві відомо, що οὐσία була вперше запроваджена в філософії Платоном як абстрактне утворення на позначення сталого і незмінного «буття» сущого? Чи здогадається читач, побачивши «усію» в перекладі Аристотеля, що це центральне для трактату «Категорії» поняття має значення конкретного предмета як носія різних несуттєвих властивостей, а в «Метафізиці» воно виступає до того ж буттєвою характеристикою речей (сущого)? З огляду на все зазначене, здається, слухним буде переглянути щонайменше вказані перекладацькі рішення і уважніше поставитися до філософської традиції. У кожному разі і тут варто сподіватися, що допомога компетентного наукового редактора не лише істотно вдосконалив переклад, а й зарадить появі в ньому дуже далеких від зрозумілості слів.

Леся Звонська: Переклад «Метафізики», яка є квінтесенцією античної філософії та, можна сказати, кульговим твором в європейському континуумі — знаменна подія у філософському просторі України. Слід вітати як натхненну перекладацьку працю професора Олексія Панича, так і новаційні засади його перекладу: намагання перекладача якнайточніше відтворювати текст оригіналу, а слова, відсутні в тексті Аристотеля, та всі доповнення подавати в дужках, максимально уніфікувати терміни та вагомі поняття. Це насправді надскладне завдання, але, як казали римляни, *ut desint vires laudanda tamen voluntas* — навіть якщо бракує сил, похвальним є саме бажання.

Варто зазначити, що попри складність власне філософського дискурсу, значні труднощі становлять як давньогрецька мова, так і текст самого Аристотеля, його своєрідний модус використання мови, частий еліпсис та субстантивація.

Надзвичайно поширене у давньогрецькій мові явище, що сприяє розвитку мови та уточненню смислів тексту, субстантивація в Аристотеля стає потужним інструментом термінотворення. Субстантивація впливає на переклад навіть простого грецького тексту, часто ускладнюючи його, оскільки в мові існують власне іменники з відповідним їм значенням, тому доволі важко відтворити в перекладі ті лексико-семантичні аспекти, які виникають внаслідок субстантивації прикметників, займенників, числівників, інфінітивів, дієприкметників, прислівників і навіть сполучників! Тут варто дотримуватися контекстуальної доцільності, бо абсолютно ригористичний однотипний перекладу субстантивів може створити буквальний, але зовсім не адекватний переклад. Так, субстантивовані інфінітивні форми після трансформації в іменник у багатьох випадках позначають пев-

Frede, M., Patzig, G. Op. cit., Bd. 2, S. 16-17. З усім тим слід наголосити, що як до появи цього експериментального перекладу, так і після нього, існували інші (повні) німецькі переклади «Метафізики», які уможлилювали знайомство з нею, послуговуючись різними німецькими варіантами для οὐσία.

ний процес або стан. Наприклад, у фрагменті 1028a.20 $\rho\acute{o}\tau\epsilon\rho\omicron\nu\ \tau\acute{o}\ \beta\alpha\delta\acute{\iota}\zeta\epsilon\upsilon\nu$ $\kappa\alpha\acute{\iota}\ \tau\acute{o}\ \upsilon\gamma\iota\alpha\acute{\iota}\nu\epsilon\upsilon\nu$ $\kappa\alpha\acute{\iota}\ \tau\acute{o}\ \kappa\alpha\theta\eta\sigma\theta\alpha\iota$ $\acute{\epsilon}\kappa\alpha\sigma\tau\omicron\nu\ \alpha\upsilon\tau\acute{o}\omega\nu\ \delta\acute{\omicron}\nu$ $\sigma\eta\mu\alpha\acute{\iota}\nu\epsilon\iota$ чи означає кожне з цього — «ходити», і «бути здоровим», і «сидіти» — те саме суще (*пер. О. Панича*); «ходіння», і «здоров'я», і «сидіння» — чи означає кожне з них суще (*ред. Л. Звонської*).

Поряд із такими значущими термінами-субстантивами як $\tau\acute{o}\ \delta\acute{\omicron}\nu$ «суще», вживаються й звичайні субстантивовані поняття-дієприкметники, які покращують зміст та допомагають зробити текст більш компактним й уникнути повторів; в перекладі чимало вдалих знахідок, на кшталт, $\tau\acute{o}\ \kappa\iota\nu\omicron\delta\upsilon\nu$ «рушій», $\tau\acute{o}\ \sigma\upsilon\mu\beta\epsilon\beta\eta\kappa\acute{o}\varsigma$ «збіжне» тощо, які відтворюють внутрішню форму грецького слова, проте «неперекладність» деяких засадових термінів, як-от «усія», «логос», або вживання усталених в українській традиції понять з іншими конотаціями, як-от «підмет», чи відмова від звичного грецизму «категорія» — дискусійні питання.

Окрім того, субстантивовані або еліптичні поняття потребують при перекладі відновлення певних іменників або додаткових фраз, які допомагають вповні відобразити зміст, а це не завжди «лежить» на поверхні оригінального тексту. Так у фрагменті 1028a.35 «не помічений» артикль викривлює переклад: $\acute{\alpha}\nu\acute{\alpha}\gamma\kappa\eta\ \gamma\acute{\alpha}\rho\ \acute{\epsilon}\nu\ \tau\acute{o}\ \acute{\epsilon}\kappa\acute{\alpha}\sigma\tau\omicron\nu\ \lambda\acute{o}\gamma\omega\ \tau\acute{o}\nu\ \tau\eta\varsigma\ \omicron\upsilon\sigma\acute{\iota}\alpha\varsigma\ \acute{\epsilon}\nu\upsilon\lambda\acute{\alpha}\rho\chi\epsilon\upsilon\nu$ адже усії необхідно міститися в логосі кожного {сущого} (*пер. О. Панича*); адже необхідно, щоб у логосі кожного {сущого} містився {логос} усії (*ред. Л. Звонської*).

Ще хотілося б зупинитися на синтаксичних тонкошах, бо грецький синтаксис — то справжня філософія граматики. Старання перекладача відтворювати інфінітив $\acute{\epsilon}\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ неозначеною формою «бути» часто є не релевантним, бо функціональний аспект $\acute{\epsilon}\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ дозволяє йому виступати не лише субстантивом $\tau\acute{o}\ \acute{\epsilon}\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ «буття», «існування», а й підметом, додатком і присудком в інфінітивних конструкціях. А буквальный переклад цього функціонально-семантичного розмаїття призводить до звуження чи й перекручення смислу. Для прикладу: 990b.23 $\acute{\epsilon}\tau\iota\ \kappa\alpha\tau\acute{\alpha}\ \mu\acute{\epsilon}\nu\ \tau\eta\nu\ \upsilon\pi\acute{o}\lambda\eta\psi\iota\nu\ \kappa\alpha\theta'\ \eta\nu\ \acute{\epsilon}\acute{\iota}\nu\alpha\iota$ $\phi\alpha\mu\epsilon\nu\ \tau\acute{\alpha}\varsigma\ \acute{\iota}\delta\acute{\epsilon}\alpha\varsigma$ Крім того, за тим осягненням, за яким ми вважаємо, що {мають} бути ідеї (*пер. О. Панича*) Крім того, за тим припущенням, за яким ми говоримо, що є ідеї (*ред. Л. Звонської*).

У цілому концептуальне бачення тексту та чіткі критерії перекладу, вміння перекладача скрупульозно працювати з кожним словом, віртуозно реагувати на всі граматичні виправлення та синтаксичні корективи, продуктивна співпраця фахівця-філософа і фахівця-філолога, — все це дасть змогу Аристотелю заговорити українською.

Віталій Туренко: Український переклад «Метафізики» Аристотеля, що був здійснений Олексієм Паничем, насправді є унікальним і надважливим для вітчизняної гуманітаристики загалом і філософської думки зокрема. Спираючись на власний скромний досвід перекладу з греки і латини, зокрема

однієї з глав «Риторики» Аристотеля, поділюся своїми міркуваннями стосовно настанов пана Олексія.

Цілком погоджуюсь з тим, що необхідно «наближати не текст до читача, а читача до тексту», особливо коли це стосується таких фундаментальних текстів в історико-філософському дискурсі, як «Метафізика». Ця праця, очевидно, не розрахована на широке коло читачів. Це не давньогрецький роман чи поезія Архілоха або ж трагедія Софокла. Отже, перекладати цей трактат так, щоб наблизити його до читача, не є доцільним, оскільки це робить його не філософським, а, якщо можна так сказати, «популярним».

Важливо також відзначити, що, перекладаючи ті чи інші слова, не варто забувати одну з настанов «Європейського словника філософій», що неможливо відтворити переклад тією чи тією мовою «без жодних істотних змін». Через це потенційне створення українських неологізмів фактично є неминучим. Особливо коли це стосується таких філософських текстів, як Аристотелева «Метафізика».

Водночас не слід забувати про те, що не варто використовувати терміни греки більш пізнього походження (елліністичного, модерного чи навіть сучасного), як-от «парадигма» чи «синергія», оскільки це не допомагає зрозуміти сенс думок Стагірита, а навпаки спотворює його.

Що стосується приміток, то вони дійсно мають бути доволі розлогими, з залученням кращих іноземних перекладів даного трактату, особливо коли це стосується перекладів усталених словосполучень або термінів, якими просякнута ця праця античного філософа.

Олексій ПАНИЧ (перекладач) — доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Науково-видавничого об'єднання «Дух і літера».
<http://orcid.org/0000-0002-1561-8431>

Вахтанг КЕБУЛАДЗЕ (модератор) — доктор філософських наук, професор кафедри теоретичної і практичної філософії філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
<https://orcid.org/0000000279763961>

Леся ЗВОНСЬКА — доктор філологічних наук, професор кафедри загального мовознавства, класичної філології та неоелліністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0001-5361-3554>

Віталій ТЕРЛЕЦЬКИЙ — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, відділ історії філософії України, Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.
<https://orcid.org/0000-0003-3212-043X>

Віталій ТУРЕНКО — кандидат філософських наук, науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0003-0572-9119>